

אפשר לכתוב שירה נועזת גם במעוזי הציונות הדתית

משיב הרוח (גיליון יז): מבחר שירים תשנ"ה-תשס"ה

זיוה שמיר | פורסם לראשונה: 09.10.2005

עורכים: אליעז כהן, יורם ניסנוביץ, שמואל קליין, עוזי שביט, לאה שניר. הוצאת הקיבוץ המאוחד, 182 עמ', 78 שקלים

בעיצומה של יללת תנים מתמשכת על הידרדרות השירה העברית בעידן תקשורת ההמונים והכפר הגלובלי, מבצצים פה ושם גילויים של שירה מקורית ומגוונת, מלאת רגש ומחשבה. חלקם יכול להתחרות במיטב השירה המתהווה בבירות התרבות בעולם, אך בהיעדר כתב-עת מרכזי, המאגד את כלל סופרי ישראל, בוקעים כיום הקולות החדשים מתוך ביטאונים כיתתיים המשקפים את הנעשה במגזר צר כזה או אחר. רק לעתים מבקיעים ביטאונים אלה דרך אל התודעה הציבורית, שכן מלכתחילה נועדו להזין קהל יעד מוגדר ולהיזון ממנו.

אחד מאלה הוא "משיב הרוח", "כתב-עת לשירה יהודית ישראלית", שנוסד לפני עשור ויותר, והעמיד עד כה 17 גיליונות עשירי תוכן וצורה. חרף הגיוון העצום הניכר במבחר שלפנינו, למשוררי "משיב הרוח" יש סימני-היכר קבוצתיים, ניתנים לזיהוי. הם שואבים את כוחם ואת תמונת-עולמם מהזיקה למקורות הקדומים, אך מחוברים להווה ומפגינים ערכי אסתטיקה שלא יצאו מבית-מדרשה של אותה יהדות פרושית, המתנזרת מכל "פסל" ו"תמונה".

מה מסתתר מאחורי התווית "שירה יהודית-ישראלית", הממירה את התווית "שירה עברית", ששימשה במאתיים השנים האחרונות? החשש פן תרתיע התווית "שירה דתית" את הקוראים? ואולי הרצון להיבדל מן המתירנות של הצעיר החילוני שנמשך לנעשה במזרח הרחוק ובדרום-אמריקה יותר מאשר לנעשה בתוך הבית פנימה? שמא זוהי תגובת-נגד לתכתיביה של אופנת הרב-תרבותיות, הפלורליסטית להלכה והאוניפורמית למעשה? ואולי מלמדת התווית על סלידה מהצביעות של האידאולוגיות הבתר-מודרניסטיות, המעודדות גילויי פתיחות והבנה כלפי "הזר" ו"האחר" בתנאי שאיננו בן-עמך? דומה שמוטיבציות רבות, מודעות ושאין מודעות, משמשות כאן בערבוביה.

מאליה עולה השאלה: היש מקום לדיאלוג כלשהו בין שירי אהרן שבתאי, למשל, לשיריהם של חניכי ישיבות ובוגרות בתי-אולפנא? ובכלל, היש מן המשותף בין נערה משינקין, עם נזם זהב בטבורה החשוף, לנוער ההתנחלויות, המבדיל בין קודש לחול ואומר בשמחת תורה את תפילת "משיב הרוח ומוריד הגשם"? אלה ואלה משתמשים באותיות מרובעות ובמלים מתוך המילון העברי, אך תהום בלתי-ניתנת-לגישור פעורה ביניהם.

דומה שב"משיב הרוח" מנסים להראות באותות ובמופתים שניתן בכל זאת למצוא חוטי זיקה סמויים בין העולמות המנוגדים: שאפשר לכתוב שירה נועזת, משובצת בביטויי עגה עכשוויים ("אחלה", "הזאתי", "דאווין") במעוזי הציונות הדתית; שצעירים דתיים יכולים להיות ליברליים והומניסטיים לא פחות מבני-גילים התרמילאים שכל שבילי תאילנד נהירים להם; שגברים יכולים לכתוב ב"קול נשי", ונשים יכולות לתת ניב-שפתיים למאווייהן הארוטיים הכמוסים; שגם הצעיר הדתי מכיר את שירי יונה וולך, שקראה תיגר על כל קודשי ישראל, אוהב אותם ומושפע מהם.

אף על פי כן, המוטיבים החוזרים כאן אינם מאפיינים את השירה החילונית הבתר-מודרניסטית: יש בשירי "משיב הרוח" ריבוי של רמיזות לסיפורי האבות והאמהות, השזורים בסיפורים אישיים, משפחתיים; יש בהם אזכורים רבים לכלולות, לחג ולשבת. מבין שיטי השירים עולים הדיה של לשון תפילה, ורבים הם המשקעים מן הטראומות הלאומיות, האישיות והקולקטיביות, למן השואה ועד לטרור הפלסטיני (בנושא זה עומדים משוררי "משיב הרוח" בעמדה אופוזיציונית לזרם המרכזי בשירה העברית, המתרחק מהלאומיות כמפני האש, והם אף אינם מגלים אותה ניטרליות צוננת ומרוחקת של "נציגי האו"ם" שבמקומותינו).

מן המצולה הרתחת של השירה העברית המתהווה, כבר יצאו בדור האחרון שני גלים של שירה אמונית. בגל הראשון ניתן למנות משוררים כדוגמת אדמיאל קוסמן, חוה פנחס-כהן, מירון איזקסון, יונדב קפלון, רבקה מרים, בנימין שבילי ומנחם לורברבוים. הגל השני שייך למשוררים צעירים יותר, רובם ילידי שנות השבעים ושותפים ל"משיב הרוח": נחום פצ'ניק, אליעז כהן, יורם ניסנוביץ, שמואל קליין, נעמה שקד, אבישר הר-שפי, שור ענתבי ועוד.

אין מדובר בקבוצות העשויות מקשה אחת: יש בתוכן משוררים שהגיעו מעולם האמונה וגדלו בתוכו, ויש כאלה שגדלו "מאחורי הגדר" והגיעו אל הדת במאוחר; יש כאן גוונים שונים ביחס לנושא הלאומי, לשאלת "מיהו יהודי", לשאלות ארץ-ישראל ויישובה (כניכר מגיליון ט"ז של משיב הרוח, שהוקדש לנושא ההתנתקות). לפנינו קשת רחבה של השקפות, דעות, פואטיקות, סגנונות. אף על פי כן, לפנינו קבוצה שראוי לתת בה סימנים ולעקוב אחריה בסקרנות, כי היא עשויה להיות, אם תתמיד ותתפתח, אחת התופעות המשמעותיות בשירה העברית.

בספרו "מסע אל תום האלף" תיאר הסופר א"ב יהושע את הרב בן-עטר, ברומזו שימי-הביניים החשוכים בעצם לא היו חשוכים כל כך, ודווקא בימינו עתירי הקדמה, רב שהוא משורר הוא בגדר תופעה בלתי-אפשרית כמעט. מדוע היו אצלנו השירה והדת "קווים מקבילים" שאינם יכולים להיפגש? כי בצד דרשות-של-דופי שנשמעו מפי חז"ל על שירת יוון, נשמע לאורך הדורות הרעיון שלפיו השירה היא עניין אסתטי בלבד (במיוחד השירה המושרת שמפתה את המאזין ומעוררת את יצריו). לפי קו היגיון זה, שירה היא בסך הכל "ציצים ופרחים", שכל מטרתם שעשוע והנאה אסתטית, חנות בשמים משוללת כל תועלת. הדים מרעיון זה נמשכים אפילו עד לשנות מפנה המאה: ב"תעודת השילוח" קבע אחד-העם נחרצות, כי "בשעה זו" של מאבק לאומי, אין צורך בשירי טבע ואהבה; מי שלבו חפץ בהם ימצא אותם מלאו חופניים בלשונות העמים. בשירה העברית החדשה של מאתיים השנים האחרונות, לא נטלה היהדות הדתית חלק, והמעטים שהסתננו לשורות המשוררים היו טיפוסים נועזים ויוצאי-דופן ששילמו על התעוזה מחיר כבד.

בדור האחרון השתנה המצב: בבתי האולפנא מעודדים לימודי מוסיקה, אמנות פלסטית, אדריכלות, תיאטרון וכתביה יוצרת. היוצרים כבר אינם מוקעים בשל אמנותם. הם אף אינם משלמים עליה מחיר כבד, ואין בעשייתם צעד אנטי-ממסדי, פורץ גבולות ומוסרות. אדרבה, כשציווה הרב צבי טאו, ראש ישיבת "מרכז הרב", להחרים את "משיב הרוח", הוא גרם להעלאת קרנו בין כותלי הישיבה.

פרופ' ראלף כהן, עורך כתב העת New Literary History, קבע כלל שראוי להיחקק בתודעה: קבוצת משוררים ניכרת יותר במה שחבריה לא יעשו לעולם מאשר במה שניכר בכתיבתם בפועל. משמע, מצוות "לא תעשה" גוברות על מצוות "עשה". ובאמת, מה משותף לעמיחי, לנתן זך ולדליה רביקוביץ? בעיקר מה שלעולם לא ייכנס ליצירתם, כגון רעיון "המשורר הלאומי", שנולד באירופה של שנות "אביב העמים" והפך זר לחלוטין לגבי משוררי הדור האינדיווידואליסטי הזה, בעל המגמה האוניברסליסטית.

מה, אם כן, משותף לקבוצת המשוררים של "משיב הרוח"? כאן הדיפרנציאציה ניכרת לא פחות מאשר בדור עמיחי, זך ודליה רביקוביץ. המשותף למשוררים צעירים אלה היא תעוזה רבה וסקרנות רבה לגעת בשלהבת הבהירה והחורכת, לפרוץ את הנורמות והמוסכמות. התעוזה ניכרת גם בגילוי הלב, בהיחשפות האישית, גם ביחס לאלוהות וגם בשימוש הבלתי שגור בלשון המקורות.

ניכר שבתיאורי ההווה, משוררי משיב הרוח בוחנים ללא הרף את הגבולות: מה מותר שייכתב בלי להופכם לפורצי גדר. נחום פצ'ניק, ב"תפילה אחת בציבור", מטיח, ספק כלפי שמים ספק כלפי עצמו, בלשון המהפכת את קריאת "לך לך": "הא לך, / נדודים הרבה הא לך / מרים כלענת הבדידות (...). הנה לך עכשיו! מתפלת פושעי ישראל/ אשר דרשת/ בגעגועיך צועקים על לב חוטאין" (עמ' 9).

אליעז כהן כורך ב"יחוד שם" ענייני אמונה וארטיקה: "איך אחזנו/ כל אחד, אחת/ קצהו האחר של ציציות/ וקירבנו אצבע רועדת/ אל מרכז קשריה/ מקום שם (...) יחוד שם הויה/ נוצר" (עמ' 57).

סיון הר-שפי מתארת את אלוהיה, דרך עיני אשת לוט, בדמות שכנה רכלנית: "א-להים מדבר אתי מאחורי הקלעים/ במטבח האהל הוא מסתודד אתי/ כמו שכנה. (...) א-להי היפי והדיסוננס" (עמ' 71).

אף שלשונם של משוררי משיב הרוח מעוגנת במקורות, ניכר הרצון לפרוץ מתוך יריעות אוהל-שם אל מחוזות שבהם מתקיים שיח אלטרנטיבי. אולי דווקא משום שיש כאן מודעות רבה כל כך לגבי אפשרויותיה הבלתי-מוגבלות של הלשון הבין-טקסטואלית, משוררי "משיב הרוח" משתדלים לפרוץ

את גבולות המשבצת התרבותית המוגבלת שבה אנשים נוהגים לשבץ את המשורר הדתי אגב-גררא, מתוך דפוסי חשיבה שבלוניים.

יורם ניסנוביץ, בשיר "פיגוע", מלכד את דמותו של משה עם המשורר, ובאמצעות הקולות והברקים של הפיגוע יוצר מין מעמד הר-סיני מהופך, המתחולל בתוך הנפש פנימה: "אני מבקש ברית חדשה/ כמו אז כשנהייתי לעם/ ואצילות/ ועור פני קורן (...) אני רוצה לפגע/ בו, לראות מעשה לבנת הספיר/ בתוך הקולות והברקים של הלב" (עמ' 34).

ללא ספק, לפנינו קולות חדשים, שראוי להפנות אליהם מגבירי-קול זרקורים. ואולם כדי ששירתם תהפוך מטל-שחרות לגשמי-נדבה, עליה לחדד את ייחודה עוד יותר. משוררים כדוגמת יל"ג, ביאליק ואצ"ג, אמרו דבריהם ללא פרכוס, גם כאשר הציבור חשב שדבריהם מרים ממוות. שיריהם של משוררי "משיב הרוח" יכולים להגיע לכל מגזריה של החברה הישראלית מבלי שיעוררו נגדם תרעומת: אוהדיהם יאמרו שהם מהווים גשר חשוב בתקופה של קיטוב ושנאת אחים; המקטרגים יטענו שהם משתדלים "להלך בין הטיפות".

כמי שמבקשת לראות את חצי הכוס המלאה, אחזור ואדגיש שרק משוררי המגזר הדתי מכירים כיום בחשיבות עקרון הסינרגיה, המלמד שתוצאת המאמץ הקולקטיבי גדולה מסכום המרכיבים. ובאמת, קובץ י"ז של משיב הרוח, שהוא מבחר מעשור שלם, הניב תוצאה סינרגטית מרשימה, ששום מאמץ אישי של יוצר כלשהו מבני-הקבוצה, פורה ומוכשר ככל שיהא, לא הצליח להעמיד עד כה. זוהי כוחה של שתופות מרצון, המבוססת על רעותם של חברי הקבוצה ועל תחרות בריאה וחייבית של החברים איש ברעהו.

אלתרמן, שראה במו-עיניו איך הביאה הפוליטיקה לפירוד בחבורה שבתוכה פעל, כתב ב"נתפרדה החבילה" ("חגיגת קיץ") בעצב מהורהר: "איש עם ערב הביט/ והרהר: אנה באו רעים/ לא המוות, אמרנו, יפריד, אבל הפרידו החיים". אלתרמן הצר על המעבר המהיר של החברה ממצב קולקטיביסטי, שבו "כל ישראל ערבים זה לזה", למצב של אטומיזציה, שבו איש-איש לאהלו ולבצעו. הקבוצה של "משיב הרוח" מוכיחה אל-נכון, שהרעות הופכת את המפעל הגדול לאפשרי, ושהתהליכים בעולם הרוח אינם חד-סטריים.

"משיב הרוח"

כתב העת לשירה יהודית-ישראלית משיב הרוח נוסד בשנת 1994; מאז ראו אור כבר 17 גיליונות. בין המשוררים המופיעים בקובץ הנוכחי (מבחר שירים תשנ"ה-תשס"ה): נחום פצ'ניק, אליעז כהן, יורם ניסנוביץ, שמואל קליין, נעמה שקד ואחרים

ספרה של פרופ' זיוה שמיר, "תבת הזמרה חוזרת: על שירי הילדים של נתן אלתרמן", ראה אור בהוצאת הקיבוץ המאוחד

חברי "משיב הרוח", נעמה שקד, אליעז כהן ויורם ניסנוביץ